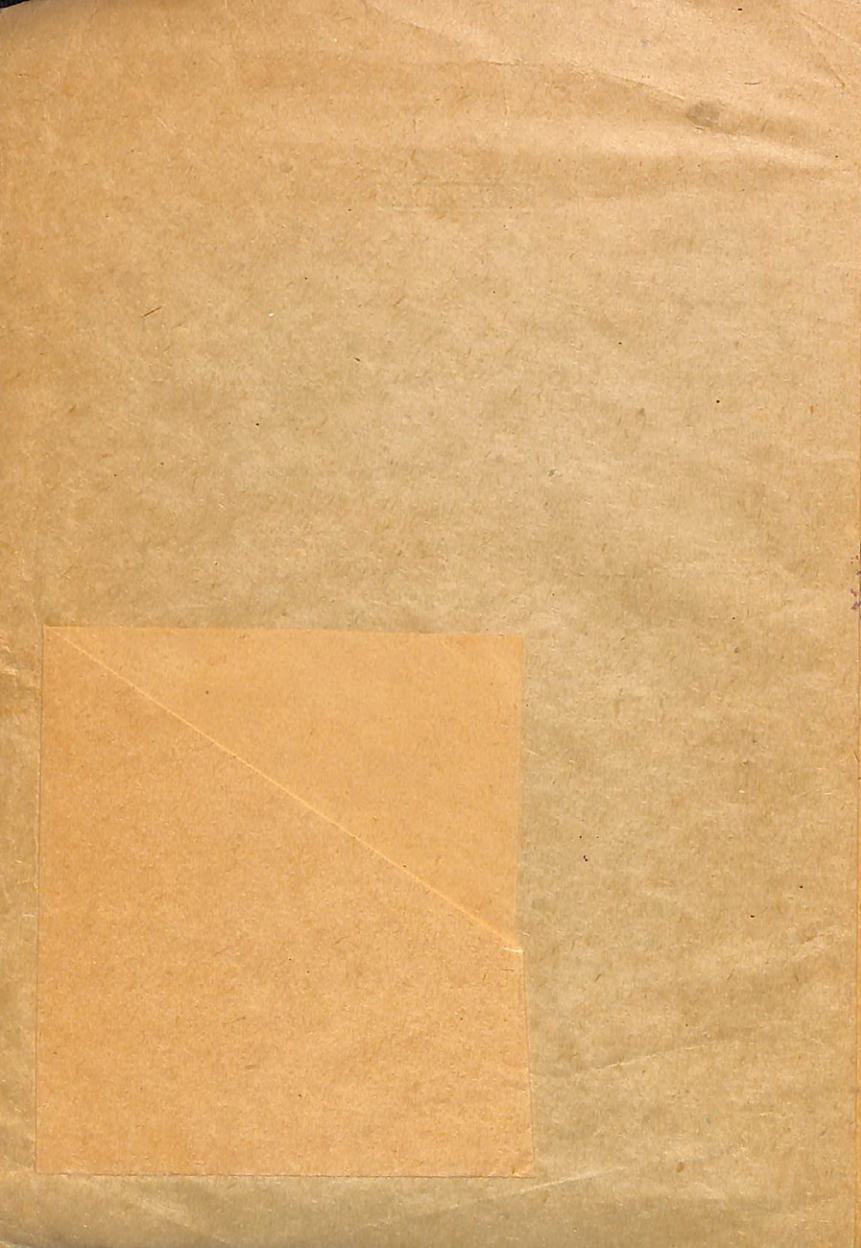

ՍՏ. ԼԻՍԻՑՅԱՆ

ԿԻՄՄԵՐԱԿԱՆ ՆԵՐԱՐՁԱՎԻ ՈՒՂԻՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ

Էռանճնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի 1947 թ.

№ 1 «Տեղեկագրից»

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԱՆ

ՎԻՄԵՐԱԿԱՆ ՆԵՐԱՐՇԱՎԻ ՈՒՂԻՆ ԱՆԴԻՎՈԿԱՍՍ

Գիտություն մեջ գրեթե ոչ մի վեճ չի առաջացնում այն խնդիրը, թե սկյութացիք հյուսիսից հարավ որ կողմով են անցել Մեծ Կովկաս Սյոռադին ցույց է տրվում կասպից ծովի արևմտյան եզրով, այն հարթ վայրերով, որտեղով այժմ Դերբենդի վրայով անցնում է երկաթգիծը Մախաչկալայից Բալաջարի—Բաքու, հնում՝ Կասպից դճով, կամ Ճորապահակով։ Սկյութացիք մտել են Մեղացոց երկիրը, այնտեղից թափանցել Միջագետք, հասել մինչև Եգիպտոս և ապա քաշվել դեպի հյուսիս, դեպի Տավրոս և անցել կրկին Մեղացոց աշխարհը։ Նրանց մի մասը նահանջել է կրկին Մեծ Կովկասից հյուսիս, մյուսը մնացել է հարավ-կովկասյան երկրներում։ Հայ ժողովրդի գոյացման պրոցեսում նրանք այն մեծ դերը չեն խաղացել, ինչ խաղացել են կիմմերները։ Ահա կիմմերների ներառյալի ուղին է, որ առանձնապես կարևոր է Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցած էթնիկական փոփոխության բնույթը հասկանալու համար։ Այս խնդրի շուրջն է, որ հետազոտողների եզրակացությունները խիստ տարամիտում են։ Այս հարցը քննության է առնում ակադ. Հ. Մանանդյանն իր այն ղեկույցի մեջ, որ կարդացել է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Ընդհանուր Ժողովում 1944 թվի ապրիլի 11-ին և ապա լույս էր նշայել առանձին գրքով՝ «Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին» վերնագրի տակ։ Այս ղեկույցի մեջ առաջին գլուխը նվիրված է հենց այդ կիմմերական ուղու դժմանը, որի հետ շաղկապվում են հաջորդ գլուխների եզրակացությունները։

Ակադ. Հ. Մանանդյանը բերում է անգլիացի գիտնական Մինսի կարծիքը, որը „Cambridge Ancient History“ աշխատության երրորդ հատորում կրկնում է եվրոպական այլ պատմագետների աշխատություններում ընդունված կարծիքը¹, թե կիմմերները մտել են Անդրկովկաս «Դարիալի կիրճով»։ Նույն ճանապարհը Մինսից ավելի առաջ (1921 թ.) գծում է հատկապես կիմմերներին նվիրած իր հոդվածում ուրարտական պատմության մասնագիտորեն զբաղված (այժմ հանգուցյալ) C. F. Lehmann-Haupt-ը Pauly-Wissowa-ի խմբագրությանը լույս տեսնող „Real Enzyklopädie der classischen Wissenschaft“ հանրագիտարանի XXI կիսահատորյալում², որտեղ, բացի Թերեքի և Արագվայի ակունքներով անցնող լեռնանցքից, գծվում է նաև Լիախվա գետի ակունքների մոտով անցնող լեռնանցքը և ճանապարհի շարունակությունը նշվում է Գորիով և Թրիլիսիով դեպի Ադստեի գետահովիտը և այստեղից բարձրացվում Հայկական լեռնաշխարհը, մինչդեռ սկյութական ցեղերի ներթուքման համար ճանա-

¹ Տե՛ս Լեռն—«Հայոց պատմություն», հ. I, Թրիլիս, 1917, էջ 309.

² Stuttgart, 1921, XXI Halbb. S. 397—434.

ճանապարհը ցույց է տրվում Կասպից ծովի ափով: Կրիմեոների¹ Կովկասը ճեղքող կիրճերով հարավ փոխադրվելու ուղին ոչ մի կերպ չի կարող ընդունելի համարվել: Դրա դեմ գլխավոր առարկությունն այն է, որ, ըստ Հերոդոտի բերած երկու պատմությունների, կրիմեոները ներխուժել են կամ ծովի ափով, կամ ոչ կիրճի ընդլայթ, երկու կողմից լեռներ ունեցող ճանապարհով, որովհետև այդ ճանապարհը միայն մի կողմից, աջից ունեցել է լեռներ, ասել է թե՛ մյուս կողմից նա ժայռոտ չի եղել: Այդպիսի ճանապարհը կարող էր լինել միայն Մեծ Կովկասի հյուսիսային կամ մերձծովյան ստորոտներով:

Եթե կրիմեոնների ներարշավի ուղին չէր ճեղքում Մեծ Կովկասյան շղթան, այլ անցնում էր նրա կողքով, ապա օր կողմով էր նա շրջում շղթան—արևելքից՝ ձորա պահակով, Կասպից ծովի եզրով, թե՛ արևմուտքից՝ Սև ծովի ափով:

Այս հարցին պատասխանելու համար ակադ. Հ. Մանսդյանը քննություն է կատարել, Հերոդոտի և Ստրաբոնի վկայություններից բացի, նաև Ասորեստանի մի բևեռագիր աղյուսակ: Նա այստեղ կդիմեմ, բացի այդ աղբյուրներից, նաև ասորեստանյան այլ բևեռագիրներին, նույնպես և հնագիտական, ազգագրական և աշխարհագրական տվյալներին:

Հերոդոտն առաջին գլխում (I, 103) ասում է, որ Միլյութացիք ներխուժեցին Ասիա՝ դուրս վտարելով կրիմեոններին Նիլոսային և հալածելով նրանց, մինչդեռ նրանք փախչում էին, և այսպիսով եկան Մեդացոց աշխարհը: Մետրիդյան լեյց (Սկոլյան ծովից) մինչև Փասիս գետը և Կուլսերի երկիրը ոտով լավ գնացողի համար 30 օրվա ճանապարհ է, իսկ Կուլսերի երկրից հեռու չէ Մեդական աշխարհն անցնելը—այս երկրների միջև կա միայն մի ժողովուրդ, սասպերներ.—սրանց միջով անցնելով կլինեա Մեդական աշխարհում: Միլյութացիք, սակայն, ներխուժեցին ոչ այս ճանապարհով, այլ (նրանից) շեղվելով՝ (գնացին) վերևով անցնող, շատ ավելի երկար ճանապարհով՝ ունենալով իրենց աջ թևում Կովկասյան լեռները:

Ըստ այս վկայության՝ սկյութացիք ընթացել են Մեծ Կովկասի հյուսիսային ստորոտով և ապա շրջել են շղթան Կասպից ծովի ափով, այլ կերպ լեռները չէին լինի միշտ նրանց աջ թևում: Այսպես նրանք հասել են Մեդացոց աշխարհը, հետապնդելով կրիմեոններին մինչև այդտեղ, «շեղվելով՝ կարճ ճանապարհից»: Երկուսն էլ ուրեմն միասին մտել են Մեդացոց աշխարհը:

Հերոդոտի մյուս վկայությունը (IV, 12) ոչ թե տարբերվում է այս առաջինից, այլ նրանից բխելով՝ նրան լրացնում է: Այստեղ մեկ-մեկ մեջ բերելով, թե սրտեղ են կրիմեոնները թողել իրենց ներկայության հետքերը ըստ պահպանված տեղանունների, նա փորձում է բացատրել, թե ինչպես է եղել, որ կրիմեոնները բնակվել են այն թերակղզու վրա, որտեղ էր (Հերոդոտի) ժամանակ կառուցված էր հունական Սիրնոս քաղաքը, և «հավանական» է գտնում, որ այդ տեղի է ունեցել դեռ այն ժամանակ, երբ կրիմեոնները փախչելիս են եղել սկյութացիներից հետապնդվելով: Պարզ է, որ սկյութացիները նրանց հալածելով և Մեդացոց երկիրը մտնելիս՝ մոլոր-

¹ Βυζαντινοί: պետք է թարգմանել «շեղվելով, մի կողմ ծավելով», և ոչ թե «մոլորվելով», ինչպես թարգմանում է ակադ. Հ. Մանսդյանը (էջ 7):

վել էին ճանապարհից—ἀπαρτόντες τῆς ὁδοῦ, որովհետև կիմմերները շարունակ ծովի երկարութեամբ էին փախչում, իսկ սկյութացիներն ալ թնում ունենալով Կովկասը, հետապնդում էին նրանց մինչև այստեղ, որտեղից ներթուփեցին Մեղապին երկիրը՝ շեղվելով (ծովելով) (հետապնդման) ճանապարհի կեսից—«ἐς μεσόγειον τῆς ὁδοῦ»։ Հերոդոտը շարունակում է. «αυα μὴ αὖτε ἡμιαυτάρω» (ἐνὸς λόγου) բացատրություն է, որ պատմվում է հույների և բարբարոսների մեջ։

Այսպիսով՝ այս երկրորդ վկայությունը ձգտում է բացատրել թե ինչպես է, որ կիմմերները մտած լինելով սկյութացիների հետ Կովկասից հարավ մինչև մեղացոց սահմանները՝ այնուհետև երևացին Սինոպի թերակղզու վրա, և կրկնում է հույների ու բարբարոսների մեջ լսած բացատրությունը, որ սկյութացիները հետապնդման կես ճանապարհից «շեղվեցին», «ծովեցին»¹ զեպի Մեղացոց աշխարհի ներսը, իսկ կիմմերները (ուրեմն շարունակելով փախչել զեպի արևմուտք) մոտեցան Սև ծովին և նրա ափերով հասան Սինոպի թերակղզին։ Այս վկայությունն ապացույց է, որ կես ֆունայաբից շեղվելը, երկու ժողովուրդների իրարից բաժանվելը տեղի է ունեցել Անդրկովկասի սահմաններում. ուրեմն կիմմերներն անցել են ամբողջ Անդրկովկասով արևելքից արևմուտք։

Ակադ. Հ. Մանանդյանը կիմմերական ներարշավի այս երկար (շուրջ-կովկասյան) ճանապարհի փոխարեն գծում է, հակառակ Հերոդոտի ցուցմունքի, «կարճ» ճանապարհը—Մեոտիս-Կողքիսյան ուղին Սև ծովի ափով։

Այս Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհին նա հատկացնում է «առաջնական և առևտրական մեծ դեր հին ժամանակներում», որը, իր կարծիքով, անտեսել են պատմագետները՝ բռնադուրսիկ և անընդունելի լուսաբանություն տալով սկզբնաղբյուրների մի շարք վկայություններին (էջ 6)։ Այս ճանապարհի առաջնակարգ նշանակությունը հին ժամանակներում «միանգամայն անվիճելի» համարելով (էջ 8), նա նշում է նրա հարավային մասը, Արտաշատից մինչև Ռիոն—Փափս գետը, ըստ Պևլտինգերյան քարտեզի, հետևելով Շչին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները² իր աշխատության մեջ տված լուսաբանությունը, իսկ հյուսիսային գիծը, Դիոսկուրիայից մինչև Մեոտիս լիճը, նա տանում է ըստ Ստրաբոնի։ Նա հիշատակում է, որ «կայարանները նշանակված են նաև 7-րդ (կամ 8-րդ) դարի հեղինակ Անանուն Ռավեննացու աշխատության մեջ», բայց նրանց անունները մեջ էի բերում։ Ստրաբոնը (XI, 2, 14) Պանտիկապեոնից (Կերչից) մինչև Դիոսկուրիա տալիս է Շ կայարանների՝ Կորոկոնդանի, Մինդերի ծովափի, Բաստիս, Կերկեսների (չերքեզների) ծովափի, Աքայների ծովափի, Հենիոքների ծովափի և, վերջը, Դիոսկուրիայի միջև եղած հեռավորությունը։ Տարածությունների ընդհանուր գումարն անում է 3360 ստագիրոն։ Բերելով Ստրաբոնի այս վկայությունը, ակադ. Հ. Մանանդյանը բաց է թողնում մի չափազանց կարևոր մանրամասնություն, որը կարելի է նախ այս կայանների անուններից մի քիչ վեր նույն հեղինակի (XI, 2, 13) գրքի հատվածում։ Այս վկայությունից երևում է, թե որչափ այդ «կարճ»

¹ ἐς μεσόγειον τῆς ὁδοῦ τραπήντες, այս անգամ էլ նույն τραῖνω (τραῖνω) բայն է, որը պիտի թարգմանել ձեռքը, զեղվելը, ոչ թե «մոլորվելը»։

² Երևան, 1936 թ., էջ 117—135։

ճանապարհը եղել է միաժամանակ և «հարմար» (էջ 8): Այդ մանրամասնություններից իմանում ենք, որ՝ 1. Մինդիկայից (Թամաշյան թերակղզուց) սկսած ծովափը, որտեղ բնակվում են աքայները, գյուղերը և հենիոքները, զոռերի է նավահանգիստներից և լեռնոտ է»։ 2. այդ պատճառով նշված կայարաններով անցնում է ոչ թե ցամաքային, այլ «ծովային» πλοῦς ճանապարհը (XI, 2, 14) և որ երբ Մինդեատ Եվպատորը փախչում էր Կողքիսից Բոսփոր, «եթե հենիոքների երկրով ճանապարհը նրա համար անցանելի էր», նրանցից հյուսիս գյուղերի երկրով նա «հրաժարվեց անցնել ճանապարհի գծովորությունների և դաժանության» պատճառով և մեծ խոչընդոտների հանդիպելով գնում էր ծովափի ուղղությամբ, հաճախակի փոխադրվելով ծովի վրա, այսինքն՝ նավերի վրա, մինչև որ հասավ աքայների երկիրը։

Ակադ. Հ. Մանանդյանի աչքից վրիպել է նույն Ստրաբոնի գրքի նաև վերջին գլխում (XVII, 3, 24) բերված այն տեղեկությունը, որ հուսիսայնից տիրել են աշխարհի լավագույն և ընդարձակ երկրներին, իրենց հզորությամբ շնորհիվ հպատակեցրել են նաև «Ասիայի ամբողջ—դեպի մեզ (Ատրաբոնը ամասիացի, փոքրասիացի էր) դարձած ծովափը, եթե հաշվի առնելու չլինենք աքայների, գյուղերի և հենիոքների երկրները, որտեղ անպտուղ ձորերի մեջ ապրում են ավազակաբարո և քոչվոր ժողովուրդները» («անպտուղ» ասելով պետք է հասկանալ հողագործության համար լինելանարմար)։ Այսպես ուրեմն, այս ձորերում կիմմերների՝ Մեոտիդյան լճի մոտեքից Ասիա փախչուց գրեթե 6—7 դար անց, երբ Սև ծովի ափերին հիմնված հունական գաղութներն ապրում էին ծաղկյալ տնտեսական և կուլտուրական կյանքով, հոռմայեցիք տակավին չէին կարողացել իրենց իշխանությունը ենթարկել այդ ճանապարհին ապրող ազգությունները՝ ձորերի ավամառչիությամբ պատճառով։

Ինչպես վերը նշեցի, ակադ. Հ. Մանանդյանը չի նկատել այն ներքին կապը, որ կա Հերդոտի երկու հատվածներում պատմածների միջև։ Թվում է, թե այդ վկայությունները որպիս տարբերիմաստ հասկանալով՝ նաև պրոֆ. Բ. Բ. Պիոտրովսկին կիմմերական և սկյութական արշավանքների ճանապարհներն իրարից առանձնացնում է՝ հետևելով Հերդոտի ավանդած երկրորդ պատմությունը։ Այսպես պիտի կարծել նրա վրեջին հետազոտությունում՝ հետևյալ խոսքերից. «Կիմմերները երևացին 8-րդ դարում Անդրկովկասի արևմտյան մասում և թափանցեցին արևելյան Կապադովիա, որտեղ ըստ երևույթին գտնվում էր Ասորեստանի բնագիծների մեջ հիշատակվող Գամիրը երկիրը», իսկ «սկյութացիք, կիմմերներին հակառակ, մեզ հայտնի են արևելյան Անդրկովկասում» (էջ 304)։ «Ասորեստանյան բնագիծներից մեզ հայտնի է, որ 7-րդ դարի առաջին կեսում սկյութացիք երևացին Մանա երկրում, Ուրմիո լճի հարավում։ Ըստ երևույթին նրանք այնտեղ եկան շրջելով ծովն արևելքից, առանց ուրարտացիների հետ ընդհարվելու» (էջ 306)։ Ասել է՝ պրոֆ. Բ. Բ. Պիոտրովսկին զանազանում է արևմտյան՝ կիմմերական, Սև ծովի ափով և արևելյան՝ սկյութական, Կապադովիա ծովի ափով ճանապարհները։ Այսպիսով, նա էլ չի նկատում Հերդոտի երկրորդ հատվածի տրամաբանական կապը առաջինի հետ և աչքից բաց է թողնում Հե-

1 Բ. Բ. Пиотровский—, История и культура Урарту», Ереван, 1944 г.

րողոտի: ձգտումը բացատրելու, թե ինչպես է եղել, որ կիմսերները սկյու-
թացիներին հետ հասնելով Մեղացոց աշխարհը՝ այնուհետև երևացին Սինոպի
թերակղզու վրա, իսկ սկյութացիք ներխուժեցին Մեղացոց երկիրը: Սպա-
սելի էր, որ պրոֆ. Բ. Բ. Պիտտրովսկին այս հարցը լուծելիս պիտի հիմնվեր
նաև հենց իր բերած հնագիտական նյութերի վրա: Խոսելով «Առաջավոր Ասիա
թափանցած սկյութացիների մասին» (գլուխ XVI), պրոֆ. Պիտտրովսկին բա-
ցառիկ մանրագին ուշադրությամբ հավաքել է տվյալներ «սկյութական»
կոչվող նետածայրերի մասին (երկթև՝ կեղևից կողքից կամ եռակող), որոնք
բնորոշ են Մեծ Կովկասից գեպի հյուսիս ապրող սկյութական և կիմսերական
ժողովուրդների համար և գտնվում են բալականին ընդարձակ տարածություն
վրա նաև Անդրկովկասում, Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից արև-
մտյան ու հարավային երկրներում: Կարելի է հաստատ համարել այն, որ
նրանք պատկանում էին ներխուժած թշնամի ժողովուրդներին կամ պատ-
րաստվել են տեղում՝ նրանց զենքերի օրինակով: Այդ նետածայրերի տա-
րածման վայրերով կարելի է նշել ներխուժած հյուսիսային ցեղերի
հեղեղի ուղղությունները և ընդարձակությունը: Պրոֆ. Պիտտրովսկին (էջ
301, 304) ասում է, որ «նրանց» (սկյութական տիպի նետածայրերի) երե-
վալը շաղկապված էր կիմսերների և սկյութացիների ներթափանցման հետ
Առաջավոր Ասիա 7-րդ դարում: Ընդգծելի է, որ այդ նետածայրերը չեն
գտնված Կողքիս և նրանից գեպի հյուսիս՝ Մեծ Կովկասի լեռնաբազուկ-
ների միջև բացվող հովիտներում: Նույնպես այստեղ չեն գտնում ուրիշ
հնագիտական իրեր (անոթներ, զարդեր և այլն), որոնց վրա պարզորոշ երե-
վալիս լինել նրանց հյուսիս-կովկասյան ծագումը կամ այդ օրինակով տե-
ղում շինված լինելը: Հնագիտական իրերի լեզուն չի խոսում հօգուտ Մերձ-
սևծովյան կիմսերական ճանապարհի, ընդհակառակն, նա ասում է, որ հյու-
սիսային ցեղերն այդ ճանապարհով չեն փոխադրվել հարավ և չեն թողել
այդտեղ իրենց ներթափանցման նյութական հետքեր:

Հօգուտ Սևծովյան, Մեոթիս-Կողքիսյան ճանապարհի չեն խոսում նաև
քննադրական աղբյուրները, որոնցից մեկը օգտագործում է ակադե-
մ. Մանանդյանը իր կարծիքը հաստատելու համար: Պրոֆ. Պիտտրովսկին թե-
այդ մի բևեռագիր աղբյուրն է բերում իր գրքի մեջ և թե բազմաթիվ
ուրիշ բևեռագիր վկայություններ՝ կիմսերների ու սկյութացիների ներ-
խուժման ընդհանուր պատկերը, պատմությունը և հեղեղումով ընդգրկված
տերիտորիան բազմակողմանի պարզաբանելու համար:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը մեջ է բերում ասորական թագավոր Սարգո-
նին նրա գործակալ Աշուռխուսուայի ուղղած նամակից այն բառերը, որտեղ
նա խոսելով կիմսերների՝ ուրարտական երկրում երևալու մասին, բացա-
տրում է, որ «Գուրիանիա և Նազնու երկրները գտնվում են Ուրարտուի
և Գամիուի մեջտեղ», այսինքն՝ կիմսերները երևացած են եղել այդ երկր-
ների թիկունքում: Ակադ. Հ. Մանանդյանը չի համաձայնում Բ. Բ. Պիտ-
տրովսկու, ինչպես և Մեղչանինովի ու Ղափանցյանի այն կարծիքի հետ, որ
կիմսերները արդեն 8-րդ դարի վերջերին, Սարգոնի և Աշուռխուսուայի օրով
տեղավորված են եղել Կապադոկիայում, որը հետագայում հիշվում է Ասու-
րեսանի արձանագրությունների մեջ որպես կիմսերների երկիր և հայերի
կողմից նույնպես վերջը կոչվում էր Գամիքը (Մ. Խորենացի): Նա սխալ
է համարում այդ կարծիքը, հենվելով նույն Մեղչանինովի և Ղափանցյանի

այլ ցուցմունքների վրա, որ ուրարտական արձանագրությունների մեջ հիշատակված «Կուրիանի» երկիրը, որը նույնն է, ինչ որ Աշուրխուսայի նամակի «Գուրիանի»-ն, գտնվել է այժմյան Կարս—Լենինականի կողմերում, ուստի, եղրակացնում է ահադ. Հ. Մանանդյանը, այդ միջոցին կիսմերենքը, որոնք տեղավորված էին Գուրիանիի «թիկունքում», պետք է նստած լինեին Ուրարտուի հյուսիսում, հավանորեն այժմյան Ախալքալաք—Ախլաքլայի մոտակա շրջաններում» (Ջավախքում) (էջ 10), իսկ այստեղ նրանք գրողը էին մտած լինել Սև ծովի ափով Մևուրիս-Կոքրիսյան հին ճանապարհով։ Մի կողմն եմ թողնում այն, թե ինչու կիսմերենքը, եթե 8-րդ դարի վերջում իրոք նստած են եղել մոտավորապես Ջավախքում, պիտի այդտեղ փոխադրված լինեին անպատճառ հյուսիսից՝ Սև ծովի ափով, ոչ այլ կողմով, արևելքից, օրինակ, որ ավելի բնական է, Կուր գետի հովտով, գետի հոսանքով վեր։ Ահադ. Հ. Մանանդյանը ավելի մանրազնին քննության չի առել Կուրիանի երկրի տեղագրության խնդիրը և ընդունել է Մեջշանիումի ու Ղափանցյանի ցուցմունքները առանց նրանց սկզբնաղբյուրները քննելու։ Իսկ այս սկզբնաղբյուրները ուրիշ տեղ են գտնում Կուրիանի երկիրը, ոչ Կարս—Լենինականի մոտակայում։ Ուրարտական արձանագրությունների մեջ Կուրիանի երկրի մասին երկու անգամ է հիշատակվում, Սարգուր Ի-ի (755—730) և Ռուսա Լ-ի (730—714) արձանագրությունների մեջ։ Առաջին անգամ անունը հիշատակվում է ահադ. Հ. Օրբելու պեղումների ժամանակվանում հայտարարված արձանագրության մեջ, երկրորդ անգամ՝ Բուրդուանի (Ծովինարյան) արձանագրության մեջ։ Առաջինում Սարգուր Լ-ի 10-րդ տարվա արշավանքն է նկարագրվում զեպի Etiani երկիրը, ապա նրան ենթակա Eriaxi և Kuriani երկրները, ուրեմն սրանք իրար հարևան երկրներ էին, որոնցից էտիուների պիտի զետեղել մոտավորապես այնտեղ, որտեղ նրա անունը պատահում է էլարի արձանագրության մեջ, ըստ Ղափանցյանի՝ «Կոտայքում» (? էջ 164)՝ այս տեղանունով պատահող բոլոր բևեռագրերի մեջ նա տեղադրվում է Ջանդու գետի միջին հովտում։ Արշավանքը նրա միջով հասնում է Կուրիանի, ասել է թե վերջին երկիրը պետք է որոնել ոչ թե Կարս—Լենինականի մոտ, այլ ավելի արևելյան կողմերում։ Հիտու չէր և Eriaxi երկիրը—արշավանքն ուղղվել է Լուրուով (Սարգարաբաղի դաշտով) էտիուներով և էրիախիով զեպի Կուրիանի²։ Սրանք իրար կից երկրներ էին Կուրիանիի տեղի մասին ավելի ճիշտ տեղեկություն է տալիս Ռուսայի արձանագրությունը (Ջաղալու), որտեղ այդ անունը հիշատակվում է այլ 23 անունների հետ, այն վայրերի, որ այդ տարին նվաճել է Ռուսա Լ-ը։ Նրանցից առաջին խմբի մեջ հիշատակված չորսը անփոփոխորեն զետեղված էին Սևանա լճի արևմտյան ափին, երկրորդ խմբի տասնևինը, որոնց անունները համագումարված են առաջին չորսի հետ, կապված են կամ հենց Սևանի ավազանի այլ մասերի, հարավային և արևելյան ափերի, կամ այդ ավազանից դուրս զեպի արևելք, արդեն Փոքր Կովկասից զեպի Կուր գետը նայող լանջերի հետ³։ վերջինը քիչ է հավանական։ Այդ 19-ի մեջ է նույնպես և Կուրիանի, ուր

¹ Գ. Ղափանցյան, Լ. Ե., էջ 181 և 185, նաև Բ. Բ. Пиотровский, Լ. Ե., 77—78.

² И. И. Мещанинов, Լ. Ե., стр. 32.

³ Բ. Բ. Пиотровский, Լ. Ե., стр. 101—102.

Ռուսան մտած է եղել արևմտյան ափերը իրեն հպատակեցնելուց հետո: Ըստ այս ամլախների՝ Կուրիանի պիտի զետեղվի Հայաստան լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան կողմերում, ոչ թե Կարս—Լենինականի մոտ: այն ժամանակ նրանց թիրուհում գտնված Գամիրի, Gamirri «կիմմերների երկիրը» պետք է որոնել ոչ թե Զավախքում, այլ Շահդադի շղթայի այս կամ այն կողմերում, գուցե նույնիսկ այժմյան Կիրովաբադի (Գանձակի) մոտակայքում, թեև առհասարակ հավանական չէ, որ ուրարտացիք մտած լինեին Կուր գետի հովիտը: Եվ իրոք, բոլոր բևեռագրական աղբյուրները հաստատում են, որ Ռուսա Լ-ի օրով և նրանից դեռ բավականաչափ հետո կիմմերները իսկապես գտնվել են այդ կողմերում, Մեղաքոց աշխարհին ավելի մոտիկ վայրերում, և ոչ թե Կապադովկիայում կամ Զավախքի շրջանում:

Ահա զրա համար պայցույցներ:

Ասորեստանցիք Սարգոն թագավորի ժամանակից շատ լարված հետևվում էին կիմմերների առաջխաղացման, ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանք սղառնում էին Ուրարտական պետությունը և նրան թուլացնում էին, այլև այն պատճառով, որ նրանց հրեալը մեծ վտանգ էր սպառնում և իրենց, ժանավանդ Մանայում իրենց ունեցած ազդեցությունը: Իհարկե, նրանք ուրախանում էին, երբ գործակալները հաղորդում էին, որ Ռուսա Լ-ը մեծ ջարդ է կրել կիմմերների կողմից, նրա զորքը ջախջախվել է, դուրավարներից երեքը սպանվել են, ինքը Ռուսան փախել և պատսպարվել է իր սեփական երկրում: Աշուտիսումա իր տեղեկություններն ուղարկում էր կամ ինքն անմիջապես Սարգոն թագավորին, կամ գահաժառանգ Սենեքերիմի մեջոցով, կապ պահպանելով Մուսասիրի վարչի Ուրգանայի հետ: Մուսասիրը գտնվում էր Ուրարտուի արևելյան կողմերում, Մանայի երկրի մոտ. պարզ է, որ Ուրգանայի հաղորդած տեղեկությունները վերաբերում էին հարևան գավառներում կատարվող իրադարձություններին, ուրեմն կիմմերները 8-րդ դարի վերջին գտնվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հենց այդ հյուսիս-արևելյան կողմերում: Հաջորդ 50-ամյակի մասին ավելի ճիշտ տեղեկություններ են պահպանվել, որ Սարգոնի թու Ասարհադդոնի ժամանակ (680—668) կիմմերները մնում էին դեռ սկյութացիների հետ մեղազինների կողքին Ուրմիո լճի ավազանում:¹ Պերճախոս է մանավանդ ոմն Բելուշեզերի նավահար Սասրհադդոնին, որտեղ ասված է, թե կիմմերները խոսք են ավել հարձակվելու մանացոց վրա. «կիմմերներն առում էին՝ մանայեցիք ձերոնք են, մենք մի որոնք կապել ենք (այսինքն՝ նրանց վրա չենք հարձակվի), իհարկե դա սուտ է: Արդյոք նրանք չեն չարիքի սերմը: Նրանք չեն ձանաղում ոչ խոստում, ոչ երգում աստվածների անուշով: Ապա քերվում է ծրագիրը, թե ինչպե՞ս պիտի ամրացնել լեռնանցքները կիմմերների ներխուժումների դեմ և դուրս քշել նրանց Մանա երկրից:² Այսպիսով՝ կիմմերները դեռ 7-րդ դարի առաջին քառորդում Ուրմիո ավազանում էին և նրա մոտակայքում. միայն ավելի ուշ, Ասարհադդոնի հաջորդ Աշուրբանիպալի օրով, գտնում ենք նրանց տեղափոխված գեպի Կապադովկիա և Փ. Ասիայի արևելյան կողմերը, որտեղ նրանց հետ պայքարի են մտնում լյուդիացիք: Այս տեղափոխությունը պիտի կատարված լինի 673 թվից առաջ, հավանական է

1. Б. Б. Пиотровский, 1. с., стр. 298.

2. Б. Б. Пиотровский, 1. с., стр. 297.

677. Թվին Hubuškia-ի մոտ (Զավի և վերին Տիգրիսի միջև) տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո. ջարդված կիմմերները չեն կարողացել նահանջել Մանա գրանից հետո, գուցե մասամբ սկյութացիների, մասամբ էլ ասորեստանցոց ճնշման տակ և դիմել են դեպի Կապադովկիա, մասամբ էլ ուրարտացոց Ռուսա II-ի անկախությանը, որի հետ, որպես օժանդակ ուժեր, մասնակցել են հետո Շուպրիայի ճակատամարտին (Դիարբեքիի և Տուր Արգինի միջև),¹ Այսպիսով, ուրեմն, 8-րդ դարի վերջերից մինչև 7-րդ դարի առաջին քառորդի վերջերը կիմմերներն ապրել են Մանայում և հարևան երկրներում, այսինքն՝ Կուրիանի երկրի «թիկունքում»:

Սակայն կիմմերներն իրենց ամբողջ բազմությունը, բոլոր ցեղերով անցած չպիտի լինեն այնուհետև Կապադովկիա, ինչպես կարելի է եզրակացնել հետևյալից: Դարեհ Վշտասպյանի օրով (6-րդ դարի վերջերքը) նրանք երկու անգամ հիշատակվում են Նախիդուստեմի և ապա Բեհիստունի եռալիզվյան արձանագրությունների մեջ: Երկու անգամներն էլ նրանք բարեկրակառն բնագրի մեջ կոչվում են matu-gi-mi-ri, իսկ պարսկականի մեջ՝ saka (նույն Բեհիստունյան արձանագրության էլամական բնագրի մեջ ša-ak-ka),² ասել է թե՛ կիմմերների մյուս անունը կամ կիմմերների մի կարևոր ցեղի անունը եղել է saka— ճշակա՞ն: Այդ անունով Ուտիքում մի գավառ կոչվում էր Շակահն, ըստ Սարգոնի՝ Σακασιγγί, ըստ Պլինիոսի՝ Sacasani: Ուրեմն—կիմմերներ-սակերը հաստատված են եղել այժմյան Կիլիկիայի (Գանձակի) կողմերում, հենց Կուրիանի երկրի «թիկունքում»:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը (էջ 11) հենվում է նույնպես Սարգոնի այն խոսքերի վրա (XI, 14, 14), որ Գուրանիացիները (այսինքն՝ Կուրիանի բնակիչները)—γούρανοι ապրում էին «Արմենիայից վերև», և այդ «վերևը» հասկանում է որպես «Ջավախք կամ նրա հարևան հյուսիս-արևմտյան շրջանները», բայց ըստ այդ վկայության՝ գուրանիացիք հարևան էին մեդացիներին և այդ տեղագրությունը համապատասխանում է ավելի Սեանա լճի ավազանի արևելյան կողմերում, քան թե Կարս—Լևոնիականի (?) շրջանում գետեղված Կուրիանի գավառին, որը բառի բուն իմաստով գետնաբերված է «Արմենիայից վերև»:

Որ կիմմերական ճանապարհը երբեք անցած չի եղել Սև ծովի ափով, հաստատվում է նաև աշխարհագրական ու ազգագրական բնույթ ունեցող տվյալներիով:

Սև ծովի ափին, Ռիոնի գետաբերանից հյուսիս, մանավանդ Արխադիայից վեր, Մեծ Կովկասից հեռանում են դեպի Սև ծովը արևմտյան և հարավ-արևմտյան ուղղությամբ բազմաթիվ, իրար սեղմ հպվող լեռնաբազուկներ, որոնք իրենց սեռերով ընդհուպ մոտենում են ծովափին և կտրվում հենց ջրերի գլխին՝ ոչ մի տարածություն չթողնելով ազատ երթևեկելու համար: Նրանց մեջ խորացած նեղ հովիտները բացվում են դեպի ծովը շատ փոքրիկ հարթ տարածություններով, որտեղ ձվաբեղ են ծանծաղ հատակ ունեցող անհարմար նավահանգիստներ: Այդ լեռնաբազուկների և հովիտների վրայով մինչև վերջերս էլ դժվար էր փոխադրվել

¹ C. F. Lehmann-Haupt, l. c., s. 397—434: Նրա տեղով կիմմերները կարող էին քեհուսը անցած լինել կամ Դիարբեքիի—Մայաթիա—Սվաղ կամ Էրզրում—Երզնկա—Կամախանապարսի, իսկ Էրզրում հասած Դիլիջան—Կարսով կամ Բայազետ—Ալաշկերտով:

² B. B. Пиотровский, l. c., 365.

նուշխիսիկ փոքրաթիվ մարդկանցով, կիմմերական բազմության համար դրանք անանցանելի էին: Ռուսական ինժեներական արվեստը մեծ դժվարություններ հաղթահարելով՝ անցկացրեց այդ ափերով խճուղի և վերջերս միայն նաև երկաթուղի, որի ճանապարհն ու կամուրջները շարունակ ենթարկվում են ողողվելուց քանդվելու վտանգին: Այս ճանապարհով Միհրդատը հիմարձակվեց քիչ թե շատ մեծ խմրով անցնել. նա փախուժ էր երեք մարդու ուղեկցությամբ, որոնց մեջ էր նաև նրա մշտական ռազմական ընկեր Հիփսիկրատիս կինը: Ամրոցը 66—65 թվականի ձմեռը նա մնաց Դիոսկուրիսյան, խուչ տարով ձմեռվա սմիաներին այդ լուսաբաղունները վրայով անցնելուց: Պոմպեոսը հասնելով Փասիսի գետաբերանին և իմանալով, որ Միհրդատը արդեն փոխադրվել է Բոսփոր՝ հրաժարվեց նրան ծովազրով հետապնդելուց ըստ Պլուտարքոսի (35,1), որովհետև այդ ճանապարհը ἀπορίᾳς εἴχε μὲν᾽ ἄλλας—սեծ դժվարություններ ուներ», ըստ Գ. Դիոնի (XXXVII, 11,3,2), որովհետև ցամաքային ճանապարհն անցնում էր բազմաթիվ անձանոթ և ռազմատնիչ ժողովուրդների միջով, իսկ ծովայինն ավելի դժվարին էր նավահանգիստների պակասության պատճառով: Նա, չնայելով իր զորավարների պահանջներին և Հոմից եկած կարգադրություններին, չփորձեց այդ ճանապարհով հալածել փախած Պոնտացի թագավորին, այլ սկսեց որոնել մի այլ ճանապարհ՝ Մեծ Կովկասի վրայով հյուսիս տեղափոխվելու համար և դիմեց Աղվանք—Կասպից ծովին մոտենալու և այդ կողմերի ծովազրով իր զորքերը հյուսիս տանելու: Հաջորդ դարերում ոչ մի «հյուսիսական» ժողովուրդը չներխուժեց Անդրկովկաս Սև-ծովյան ճանապարհով: Հոնները, օրինակ, անցնում էին միշտ Կասպից գոնով, որտեղ նրանց ներխուժումը «կապելու» համար պարսիկները մեծ ջանքերով շինեցին ճորտ պահակի մեծածախս ամրությունները: Մի այդպիսի արգելք բարբարոս ժողովուրդների ներխուժման առջև նրանք չկառուցեցին Սև ծովի եզրերին. չկառուցեցին նաև հոմալեցիք իրենց կողքիսյան, պոնտական և առհասարակ իրքրասիական կալվածները բարբարոսներից պաշտպանելու համար: Մերձսևծովյան գավառները իրենց աշխարհագրական պայմաններով այնքան էին կտրված կուլտուրական հին աշխարհից, որ քրիստոնեությունը դժվար էր տարածվում այնտեղ և միայն մակեդոնացին էր. այդ է պատճառը, որ այդ կողմերի բնակիչներն այնպես հեշտ ընդունեցին ավելի պարզ և նախնական գաղափարախոսությունից բխող մահմեդականությունը: Ստրաբոնը պատկերում է աքայներին, ղյուզներին և հենիոքներին իբրև ծովային ավազակությամբ ապրող ժողովուրդներ, որոնք ունեին «բարակ, նիզ, թեթև նավակներ, «կամարաներ»—καμάρα—և այդ կամարաներից նավատորմ կազմելով հարձակվում էին առևտրական նավերի, կամ որևէ գավառի կամ քաղաքի վրա և, այդպիսով, իշխում էին ծովի վրա» (XI, 2, 12): Կոլխերից վեր ապրում էին «փթեյ-րոփագներ»—«օլաիկներ» (ոչլոտ ժողովուրդներ)։... Այդ շրջանների բնակիչները մինչև վերջ էլ պահպանեցին իրենց ցեղական անուններից շատերը՝ կերևետներ—չերեկաններ, սաոններ—սվաններ: Այս տեղերի բնակչություն մեջ, օրինակ՝ արխագների և ադիգների մեջ մինչև Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան մնում էին նախնական սոցիալետական կենցաղային կարգեր: Աշխարհը կղզիացած էր Անդրկովկասում նախկին դարերում կատարված մեծ կուլտուրական շարժումներից:

Հետաքրքրական է և այն, որ այս կողմերում չեն պահպանվել հընդ-
եմըրպական ժողովուրդների հետքեր, որոնք, անշուշտ, պիտի մնացած
լինեին կիմմերների կամ այլ հնդեվրոպական գաղթականությունների
անցնելուց հետո այստեղի խորը և առանձնացած ձորերի խիտ անտառնե-
րում: Մինչդեռ Անդերկովկասի արևելյան կողմերում տեղական բնակչու-
թյան մեջ ուժեղ հատվածներով ներկայացված են հնուց այստեղ վերա-
բնակված հնդեվրոպացիք—թալիշներ և թաթեր (հին կասպեր և կազուսի-
ներ—Ստրաբոն—XI, 8, 8), Արևմտյան Անդերկովկասում բնակչությունը պահ-
պանում է իր անաղարտ հարեթական բնույթը:

Այսպիսով, ոչ մի հիմք չունենք հասկանալու Հերոդոտի երկրորդ
պատմությունը այնպես, ինչպես հասկանում են թե՛ ակադ. Հ. Մանանդյանը
և թե՛ պրոֆ. Պիտերովսկին, և ընդունելու մեծ տարանցիկ մերձսեծովյան
ճանապարհի գոյությունը: Այս ինչպես բացատրել կիմմերական գաղութի
առկայությունը Մինուպի թերակղզու վրա՝ ըստ Հերոդոտի: Կամ պետք է
լեման-Հաուստի հետ ընդունենք, որ նրանք Մինուպի կողմերը եկել են
Կապադովկիայից, կամ սակավաթիվ խմբերով ծովով, նավերով են այդտեղ
փոխադրվել, ինչպես վերջը հայերը Փ. Ասիայից Ղրիմ, կամ որ նրանք ըստ
Հերոդոտի հեռացել և բաժանվել են սկյութացիներից ճանապարհի «մեջ-
տեղից», սակայն այդ «մեջտեղը»—μεσογῶν—նշել արդեն Կասպից դու-
ռը անցնելուց և Կուր գետի ստորին հոսանքին հասնելուց հետո, որտեղից
սկյութացիները դիմել են հարավ, ուղղակի Մեդական աշխարհ՝ առանց
ընդհարվելու Ռուսա I-ի ուրարտացիների հետ, իսկ կիմմերները մի մասով
հեռանել են նրանց, սակայն իրենց բազմությամբ, «աղղոլին» ծովել են,
շեղվել են դեպի արևմուտք և Կուր գետի ուղղությամբ առաջանալով հա-
սել Սև ծովի ափերին: Այդ փոխադրություն միջոցին նրանց խոշորագույն
հատվածը հեղեղել է և Կապադովկիան, իսկ մի հատվածը՝ «սակերը» մնա-
ցել են Արևելյան Անդերկովկասում:

Այսպիսով՝ դժվար է համաձայնել ակադ. Հ. Մանանդյանի այն եզրա-
կացության հետ, որին նա եկել է իր զեկուլյցի մեջ՝ ասելով, թե վկայու-
թյունների ուշադիր քննությունը համոզում է, որ «գլխավորապես Մեոտիս-
Կոլքեսյան ճանապարհն է ունեցել պատմական կարևոր դեր», որ նա խա-
ղացել է «առգմական և առևտրական մեծ դեր հին ժամանակներում» և որ,
բացի այդ, նա է «եղել այն զլխավոր կամուրջը, որի վրայով Ուրարտու
և Հայաստան են մտել կիմմերական, սկյութական և ավելի ուշ՝ նաև սար-
մատական ցեղերը, որոնք ուրարտական պետություն անկումից հետո,
երկար ժամանակ իշխել են Հայկական բարձրավանդակի հյուսիսային
շրջանում»:

Անդերկովկասում և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում տեղի ունեցած
էթնիկ հեղաշրջումների և կուլտուրական զարգացման ընթացքի վրա վրձ-
նական ազդեցություն են ունեցել հյուսիսային ժողովուրդների ներխու-
ժումները Կասպից ծովի ափով, և ոչ թե Սևծովյան ցամաքային ճանապար-
հի «կամուրջով» կատարված փոխադրությունները:

Ст. Лисицын

Путь вторжения киммеров в Закавказье

(Р е з ю м е)

Не вызывает спора путь проникновения скифов в Закавказье, а именно через Дербентские ворота, вдоль берега Каспийского моря. Разногласие имеется по вопросу о пути вторжения киммеров.

Нельзя считать обоснованным мнение Минса (Cambridge Anc. History) и Леманна-Гаупта Real. Enzyelopädie Pauly-Wissowa), что киммеры проникли через Дариальское и соседние ущелья, так как, по Геродоту, они шли, имея Кавказские горы по правой руке, а, продвигаясь по ущельям, они имели горы по обе стороны. Акад. Я. А. Манандян в своем докладе на сессии АН Арм. ССР (11 апреля 1944 г.) выступил с утверждением (доклад помещен в сборнике: „О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья“), что киммеры двигались по берегу Черного моря и сначала достигли нынешнего Ахалкалакского плоскогорья. К этому выводу, по его словам, он пришел, исходя из показаний Геродота и Страбона, а также одной ассирийской таблицы.

На основании разбора этих и других показаний тех же источников, а также археологических, этнографических и географических, данных, я не могу присоединиться к указанному выводу и веду киммеров по берегу Каспийского моря. По Геродоту (I, 103), скифы и преследуемые ими по стопам киммеры вместе достигли Мидийской земли, имея по правую руку Кавказские горы. Это могло быть только вдоль северной подошвы хребта и в обход хребта с востока. Другое показание Геродота (IV, 12), объясняющее, как могли попасть киммеры на полуостров, где „теперь греч. город Синоп“, указывает, что скифы „отклонились с полпути“ (ἐκπεσόντων τῆς ὁδοῦ τραφέντες) и направились в Мидию, а киммеры по морскому берегу достигли Синопа. Иначе говоря, это расхождение произошло после совместного вторжения обоих народов в Закавказье, причем киммеры двинулись на запад через все Закавказье и по берегу Черного моря до Синопа, а скифы — на юг, внутрь Мидии.

Академик Я. А. Манандян ведет киммеров по Меотидо-Колхидскому пути, которому он придает значение „великого военного и торгового пути“, и пытается наметить стоянки на этом пути, но он упускает показание Страбона (XI, 2, 13), по которому, — 1. на этом пути, где жили ахаи, зюги и эниохи, нет гаваней, страна гориста, и 2. здесь между стоянками можно продвигаться не сухим путем, а все время пересаживаясь на корабли πλοῖς, и Митридат Евпатор, во время своего бегства из понтийских владений в Крым, был принужден постоянно бросать берег и переходить на корабль. Ниже (XVII, 3, 24) Страбон, говоря об успешном распространении римского владычества в Азии, указывает, что это владычество не могло установиться в земле ахаев, зюгов и эниохов, где ущелья „бесплодны и население состоит из разбойничьих племен“.

И проф. Б. Б. Пиотровский („История и культура Урарту“, стр. 304) утверждает, что киммеры проникли в западное Закавказье, где и находилась упоминаемая в ассирийских надписях страна Гамир, между тем как скифы, напротив, известны в восточном Закавказье, откуда продвинулись в страну Мана, южнее оз. Урмийского. Таким образом и Б. Б. Пиотровский для вторжения киммеров намечает причерноморский путь, не учитывая того обстоятельства, что по *археологическим* данным (скифские страны и т. п.) на этом пути нет следов прохождения скифов и преследуемых ими киммеров.

В пользу Черноморского пути не говорят и свидетельства *клинописей*, из которых видно, что киммеры появились в тылу страны Гуриании, которую акад. Я. А. Манандян, следуя толкованию И. И. Мещанинова и Г. Капаняна, помещает в области Карс—Ленинакана. Таким образом киммеры находились на нынешнем Ахалкалакском плоскогорье (Джавахетия), куда проникли по берегу Черного моря.

Анализ *клинописных* надписей (Сардур 1 и Русы 1) приводит меня к заключению, что Гуриани (или Куруани) следует искать в бассейне Севанского озера или поблизости, в окрестностях Шахдагских гор. Все, что известно из клинописных источников (сведения с большой полнотой мы находим в последней работе Б. Б. Пиотровского: „Ист. и культура Урарту“) о месте поселения киммеров, убеждает нас в том, что еще в первой четверти 7-го века они жили в бассейне Урмийского озера, и лишь позже, при Ашурбанипале, мы их находим в западных частях Армянского Нагорья и в Каппадокии, где с ними пришли в столкновение лидийцы. Это перемещение совершилось до 673 г., вероятно, в 677 г., после битвы при Нубишкиа. До того они были в „тылу“, за страной Куриани, где фигурируют под названием саков (см. надписи Дария Гистаспа), откуда и название области вокруг Кировабада „Сакасена.“ Здесь они и жили „выше Армении“, как указывает Страбон (XI, 14, 14).

Против черноморского пути вторжения киммеров говорят и *географические* условия. Известно, как вплотную к морю здесь подходят отроги Кавказского хребта, оставляя до того узкую полосу для прохода, что Митридат едва пробирался на север в сопровождении трех спутников. Помпей не решился с войском его преследовать. Позже ни один народ не продвигался с севера по этому пути, и этот путь не приходилось укреплять против такого вторжения, между тем как Каспийские ворота (Дербентские) до последнего времени защищались мощными крепостными сооружениями. На этом пути не застрял ни один из чуждых народов. Сейчас это район, сохранивший свой этнический характер таким, каким он был в эпоху скифско-киммерских перемещений.

Все эти данные не позволяют согласиться с утверждением, что киммеры ворвались в Закавказье по берегу Черного моря и что здесь пролегал важный торговый и военный путь.

21626
II

96742
27276

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032912

[204]

11
A 32912